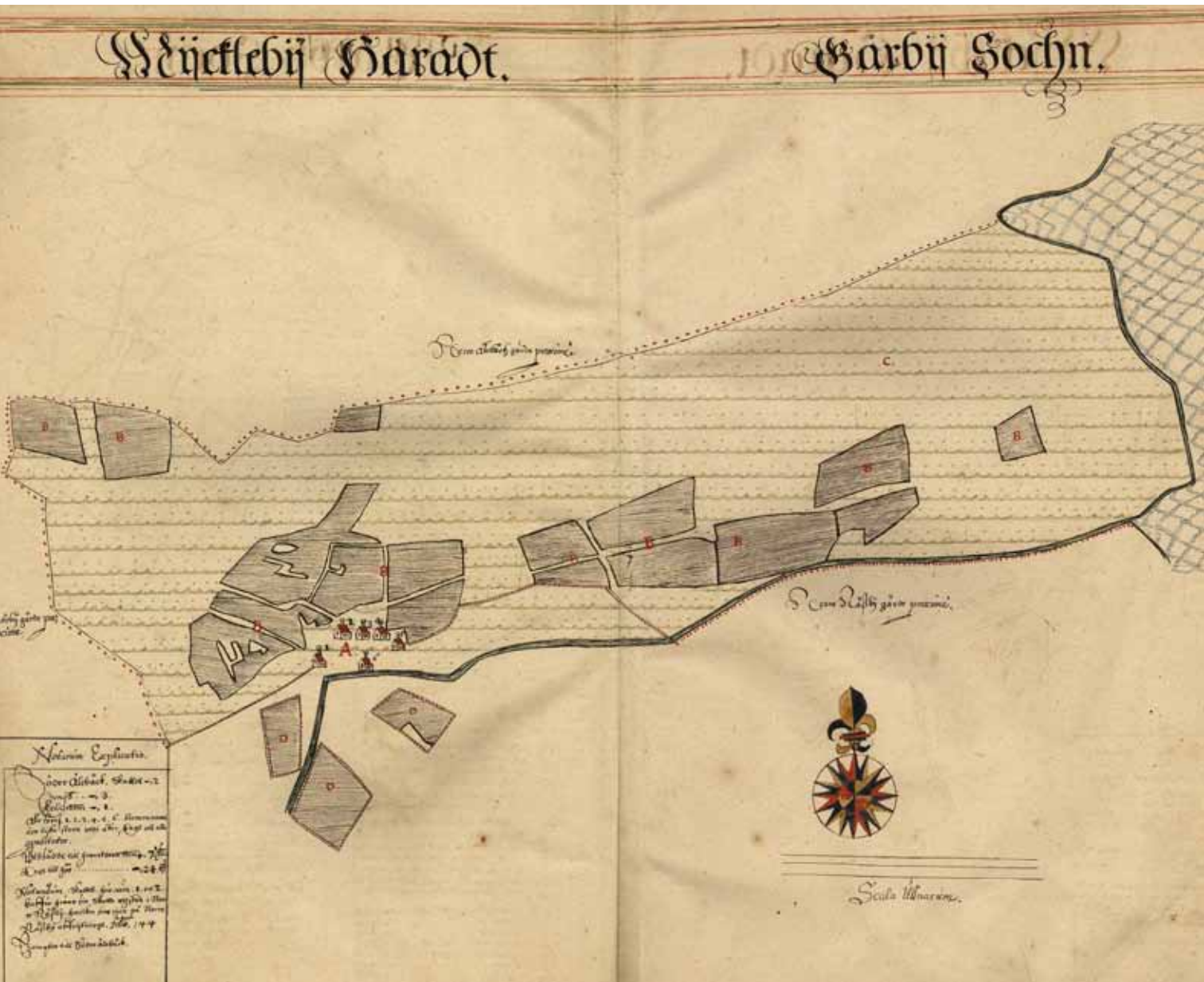


Sandby socken



Länsstyrelsen
Kalmar län

Sandby socken

Utgiven av:	Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avdelning:	Tillväxt och miljö
Författare:	Ann Moreau, Pär Folkesson
Omslagsbild:	Nedra Ålebäck år 1641. Ur jordebok upprättad av Lantmäteriet
Karttillstånd:	Lantmäteriet, medgivande M2000/6165
Foto:	Pär Folkesson
Kartor:	Ann Moreau, Pär Folkesson
Illustrationer:	Elvira Laneborg
Utformning:	Carina Nanker
Tryckt hos:	XXX, 2014
Upplaga:	500 st

Innehåll

Landskap att värna om	5
Senmedeltida gården	5
Södra Ölands odlingslandskap	7
Öländska gården	8
Byar och gården före 1300-talet	8
Byar och gården under sen medeltid	9
Enskifte och laga skifte	13
Gärdesgränser i Sandby socken	13
Gärdenas yta, omkrets och murar	16
Stora alvaret	31
Herdekulturen	31
Utmarksdelningen	32
Alvarmarkerna	32
Statlig ersättning för alvarbete	33
Alvarbete i Sandby socken	34
Dröstorps-Nedra Ålebäck-Åby-	
Skarpa Alby	34
Nedra Ålebäck	36
Ekelunda	36
Norra och Södra Näsby-Åby I	36
Norra och Södra Näsby-Åby II	36
Södra Näsby	37
Kartor	38
Litteratur	38



Landskap att värna om

Senmedeltida gården

Att anlägga radbyar i laga läge och att skapa nya noga uträknade gården var ett sätt för storgodsägarna, främst kyrkan, att hålla reda på sina gårdar i byarna och räkna ut avkastningen från dessa. Projektets syfte har varit att se hur många av de stenmurar som omgärdade dessa ”nya” gården som finns kvar i landskapet idag i Sandby socken.

Närmare hälften, 46 %, av de medeltida murarna finns kvar i Sandby socken. Ett skäl till detta kan vara att man i Sandby socken framförallt ägnar sig åt boskapsskötsel och att man bara har tagit bort murar när man har haft någon fördel av det. Av gärdesmuren runt Åby-Nedra Ålebäck-Norra

Näsby-Södra Näsby, finns 51 % kvar av muren.

I Sandbäck-Sandby kyrka-Norra Sandby-Södra Sandby återstår 45 %. Även av Ekelundas gärdesmur återstår 45 %. I Skarpa Alby finns 33 % av gärdesmuren kvar.

Det finns flera förklaringar till att man tagit bort stenmurar. Längs landsvägarna har mursträckningar försvunnit vid vägbyggen. Stenmurarna var även ett hinder vintertid vid snödrev. I mitten av 1800-talet introducerades plogen på Öland vilket sammanföll med att enskiftet och laga skiftet var genomfört i de flesta byarna. Dessa två faktorer tillsammans med den stora folkökningen, hade säkert betydelse för att man utökade odlingen där det gick.



Från Ekelunda går vägen söderut mot Stora alvaret.

Bete på Stora alvaret

På Stora alvaret liksom i övriga utmarker på Öland, var det länge fritt att låta djuren beta. Detta fortsatte även efter att utmarkerna hade delats upp i början av 1800-talet. Inte förrän i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet började man hägna på Stora alvaret. Under senare delen av 1900-talet minskade betesdjuren på Stora alvaret och inte förrän i mitten av 1990-talet återupptogs betet igen i en större omfattning. Anledningen till det ökande intresset för att hålla djur på Stora alvaret var främst den statliga ersättning, landskapsvårdsersättning och miljöersättning, som kom lantbrukarna till del.

Idag är det nio lantbrukare som har sökt miljöersättning fördelade på sex områden på Sandby sockens del av Stora alvaret. Den sammanlagda sökta arealen uppgår till 1 892 hektar. I Drörestorp, Nedra Ålebäck, Åby och Skarpa Alby söker fem markägare som också är djurhållare miljöersättning. I Nedra Ålebäck, Ekelunda samt Norra Näsby,

Södra Näsby och Åby (I och II), söker djurhållaren ensam miljöersättning. Flera lösningar finns för fördelning av ersättningen mellan markägare och djurhållare. Man låter beta med både egna och inhyrda djur.

Förr var det vanligt att markägaren fick 20 % av miljöersättningen i arrende av djurhållaren när inget annat arrende utgick. Ofta finns det vatten ute i markerna för djuren att dricka men man behöver även köra ut vatten eller ordna med vattning vid gården.

Alla markägare/djurhållare är eniga om att en förutsättning för att djuren ska fortsätta att beta på Stora alvaret är att miljöersättningarna eller motsvarande finns kvar. Tillväxten är alldeles för dålig i dessa magra marker för att man ska kunna hålla djur här utan någon kompensation. De vidsträckta alvarskiftena gör också att stängsling och tillsyn av djuren blir mycket kostnadskrävande.



Under tidig vår väntar korna på att släppas ut på bete.

Södra Ölands odlingslandskap

Sedan år 2000 är odlingslandskapet på södra Öland uppfört på UNESCO:s världsarvslista. Det öländska världsarvet är ett kulturarv inom kategorin levande kulturlandskap där lantbruket är en förutsättning för att det unika odlingslandskapet ska kunna bevaras och fortleva.

I äldre tider gjordes en indelning i inägojord och utmark. Inägorna bestod av åkern och ängen. Utmarkerna – alvaren och sjömarkerna – användes som betesmarker. I samband med jordbrukets omvandling under 1800-talet upphörde denna indelning av markerna på fastlandet och på andra ställen i Europa. Utmarken övergavs som en del av jordbruket och blev skogsmark. På Öland gav naturförutsättningarna inte denna möjlighet varför man bevarade den gamla indelningen. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats sedan många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt och anledningen till världsarvsutnämningen.

För att fördjupa kunskapen om odlingslandskapet på södra Öland genomförde Länsstyrelsen under år 2011 en inventering av medeltida gärdesmurar och bete på Stora alvaret i socknarna Kastlösa, Stenåsa och Ventlinge. Under år 2012 har motsvarande inventering gjorts i socknarna Resmo, Mörbylånga, Sandby, Segerstad och Ås. För övriga socknar inom världsarvsområdet; Vickleby, Smedby, Södra Möckleby, Gårdby, Hulterstad och Gräsgård, kommer motsvarande inventeringar att genomföras.

Den första delen av projektet berör de medeltida stenmurarna i Sandby socken, det vill säga de murar som delade inägojorden och utmarkerna. Genom att studera de äldsta kartorna över de öländska byarna, rita in gränserna på dagens kartor och inventera dessa i fält, har det varit möjligt att redogöra för hur många av dessa stenmurar som återstår. De inledande avsnitten som beskriver det öländska samhället och bebyggelsen på Öland fram till senmedeltiden, bygger i stora delar på Jan-Henrik Fallgrens avhandling *Kontinuitet och förändring; bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e.Kr.*

Den andra delen av projektet har delvis utrett hur lantbrukarna i Sandby socken organiserar betet på Stora alvaret. Undersökningen har gjorts genom kartstudier samt telefonintervjuer med lantbrukare. Frågor som har ställts är till exempel: Hur fördelar markägare och djurhållare miljöersättningen? Hur hanterar man samfälligheter? Vem ansvarar för hägnaderna? Hur många djur och vilket djurslag betar?

Denna rapport redovisar resultaten från Sandby socken. För de andra socknarna finns separata rapporter. De inledande avsnitten är desamma för alla socknarna.

Öländska gården

Byar och gården före 1300-talet

Den naturgeografiska miljön är grunden för att förstå de förutsättningar som stått människan till buds. På södra Öland är de naturliga förutsättningarna för jordbruk mycket tydliga. Den västra landborgen har på sin västra sida en 3 km bred kustslätt, Mörbylångadalen, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Här har byarna utvecklat ett omfattande åkerlandskap där en lerhaltig morän utgör den främsta odlingsjorden. Bebyggelsen har lokaliserats till släntläge i landborgsbranten.

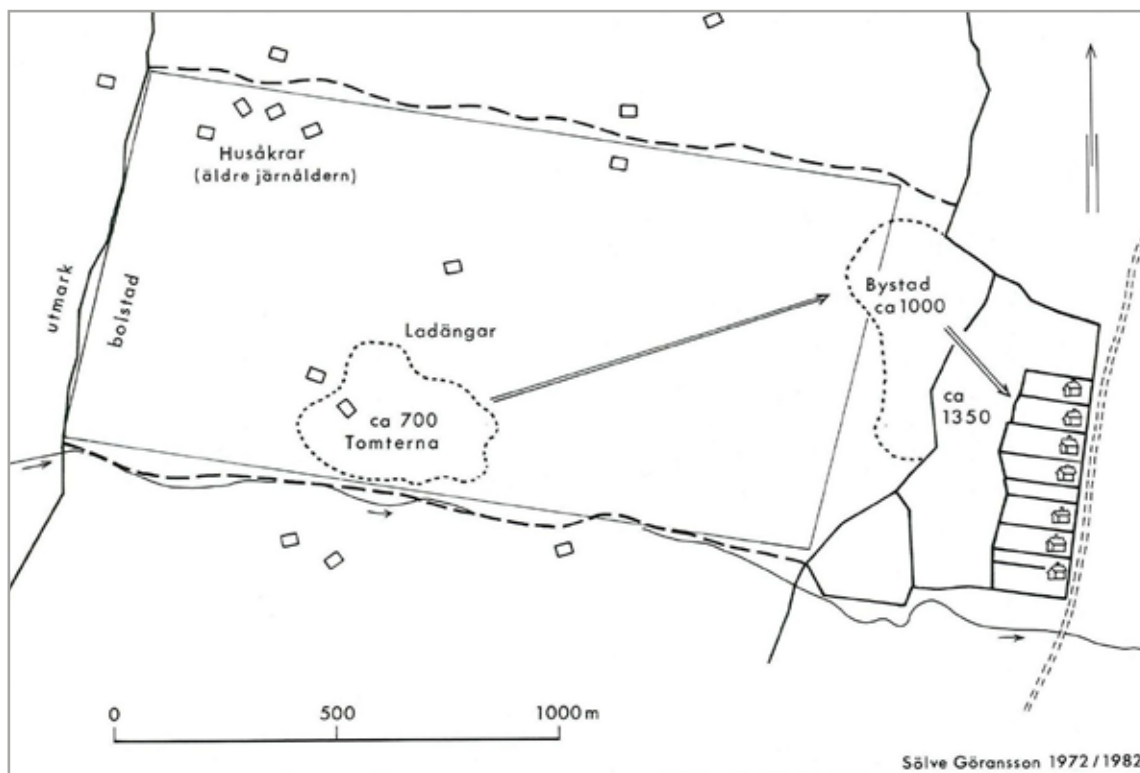
Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

Redan under järnåldern låg byarna tätt. Från romersk järnålder (200 e.Kr.) och framåt finns ett stort antal husgrunder och rester efter stenmurar. Hägnaderna skilde inägorna med åker och äng från betesmarkerna. Inom inägojorden utgjorde ängen den större delen. Åkrarna var små och gödslades regelbundet. Utifrån det stora antalet stenmurar som förekommer finns det anledning att tro att man bedrivit en typ av specialiserad boskapsskötsel, där fårfallor, kalv- och kohagar skilts från det magrare betet för ungdjuren.

Flera gravar från vikingatiden har grävts ut. Fynden från dessa gravar visar att det fanns stora sociala skillnader i järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle. Däremot kan man inte utifrån gravfynd spåra någon öländsk aristokrati under senmedeltiden. Detta tyder på att den öländska överklassen någon gång under äldre medeltid helt mist sin ställning eller blivit uttraderad. Detta skulle kunna ha skett i samband med det våldsamma förlopp då Öland inlemmades i det svenska riket.



Fram till 1350-talet omgärdades de enskilt hägnade åkrarna och ängarna av stenmurar.
Illustration: Elvira Laneborg



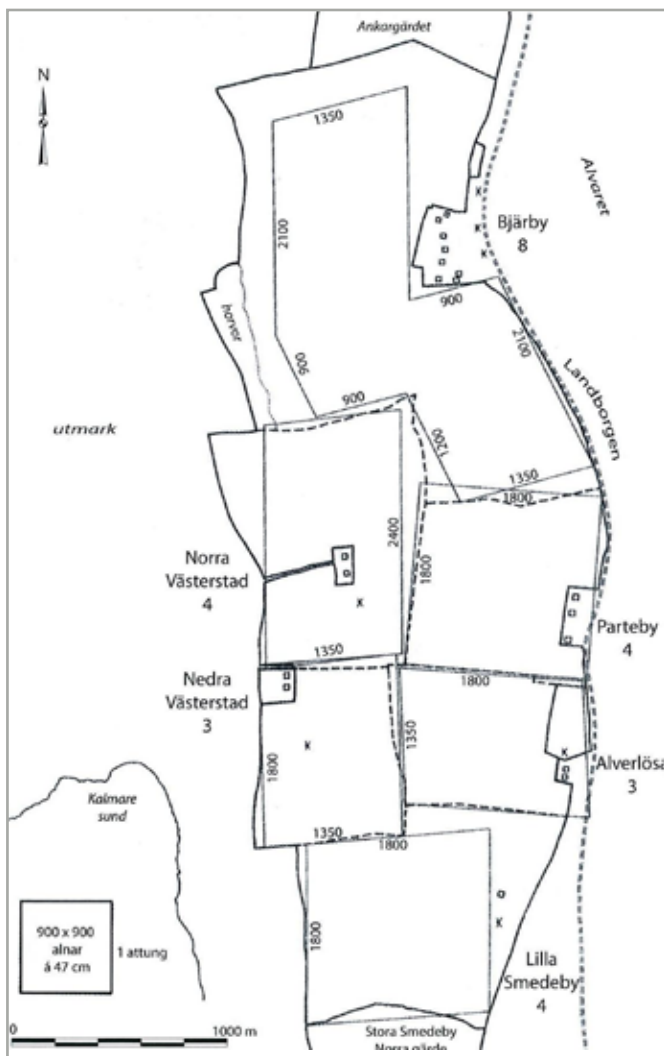
Den öländska bebyggelsen har flyttat flera gånger under förhistorisk tid. Skissen visar tre lägen; husåkrarna, tomterna och bystaden samt den medeltida byn. Karta: Göransson, 1984

Byar och gården under sen medeltid

Det finns flera förhållanden som tyder på att Öland införlivades i det svenska riket under tvång. Ön var under hela medeltiden och även senare, av stort intresse för makter på det svenska fastlandet. Omkring 40 % av gårdarna ägdes vid medeltidens slut av personer och institutioner utanför Öland: kronan, biskopsstolen i Linköping, klostren, riksaristokratin och det småländska frälset.

De stora förändringarna av Ölands bebyggelse skedde under mitten av 1200-talet och i början av 1300-talet. De vikingatida och tidigmedeltida

byarna organiserades då till en gemensamt utstakad radbytomt. Av Ölands drygt 300 byar blev cirka 200 reglerade till radbyar, vilka med få undantag ännu finns kvar idag. Byarna lades ofta i en hög och torr terräng där det tidigare kan ha legat enstaka gårdar eller gravfält. Även inägojorden omorganiserades helt efter nya geometriska metoder. Alla gårdarna i byn fick nu ett enda stort gärde med åkrar och äng. I och med detta fick byns odlingsbara jord sin maximala utbredning. Den mark som återstod var alvarmarker och sjömarker. Bakom denna våldsamma nyordning stod inte ölännarna själva utan storgodsägarna från fastlandet med kyrkan i spetsen.



Geometriskt utlagda gårderna till några av byarna i Kastlösa och Smedby socknar. Notera att alnen var 47 cm lång.
Karta: Göransson, 1971/Fallgren, 2006.

Jordnatur

Begreppet jordnatur angav vem som ägde gården och om man betalade skatt eller arrende. Huvudgrupperna var: **skattegård, kronogård och frälsegård.**

Skattegården var den gård för vilken bonden betalade skatt. Redan under tidig medeltid lade kronan skatt på den jord bönderna odlade upp.

Kronogården ägdes av kronan. Den som brukade en sådan gård betalade arrende till kronan.

Den medeltida betydelsen av ordet frälse var att vara skattebefriad, det vill säga frälst från skatt. Frälsets jord-egendomar kallades **frälsegårdar**. Det världsliga frälset utgjordes av stormän och förmögna bönder som av kungen befriades från skatt om de var beredda att ställa upp i hans tjänst med man och häst i full rustning.

Med kristnandet uppkom även det andliga frälset. **Kyrkojord** kallades förr kyrkornas jordbruksfastigheter. Även klostren och biskoparna ägde gårdar.

Gärde

Gärde är ett annat ord för inäga eller inägojord.

Gärdet var det område inom byn som bestod av åker och äng. För att skydda den växande grödan mot betande djur hägnades gärdet in. Om två byar hade gården som gränsade till varandra behövdes inget hägn mellan byarna.

Mantal

Mantal var ett mått på gårdens bärkraft. En gård som hade mantalet ett skulle kunna försörja en bonde och hans familj och dessutom betala skatt.

Mantalet existerar fortfarande som delningsgrund för jordbruksfastigheter.

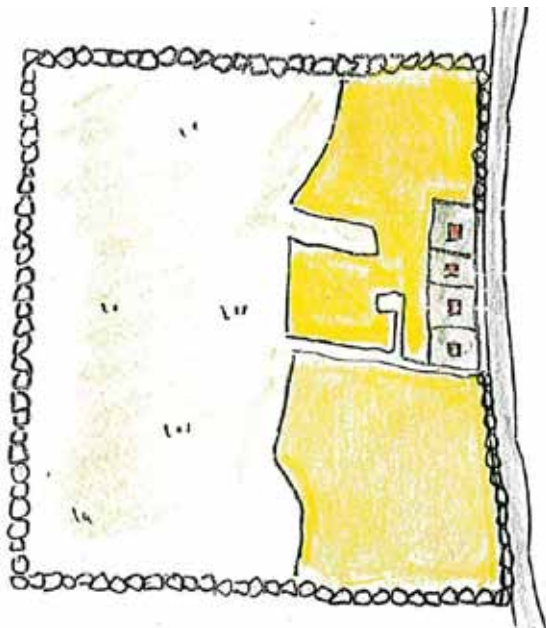
Socken

Ordet socken betecknade ursprungligen en församling i Svenska kyrkan (kyrksocken). På 1500-talet infördes sockenbegreppet även som enhet för fastighetsredovisningen (jordeboks-socken, senare jordregistersocken).

Kyrksocknen avskaffades som administrativ enhet vid kommunreformen år 1862.

Jordregistersocken fortsatte att användas fram till fastighetsdatareforms genomförande åren 1976 - 1995. Därefter förändras inte sockenindelningen.

Trots att socknen inte längre är en aktiv administrativ enhet är socknen ett mycket levande begrepp.

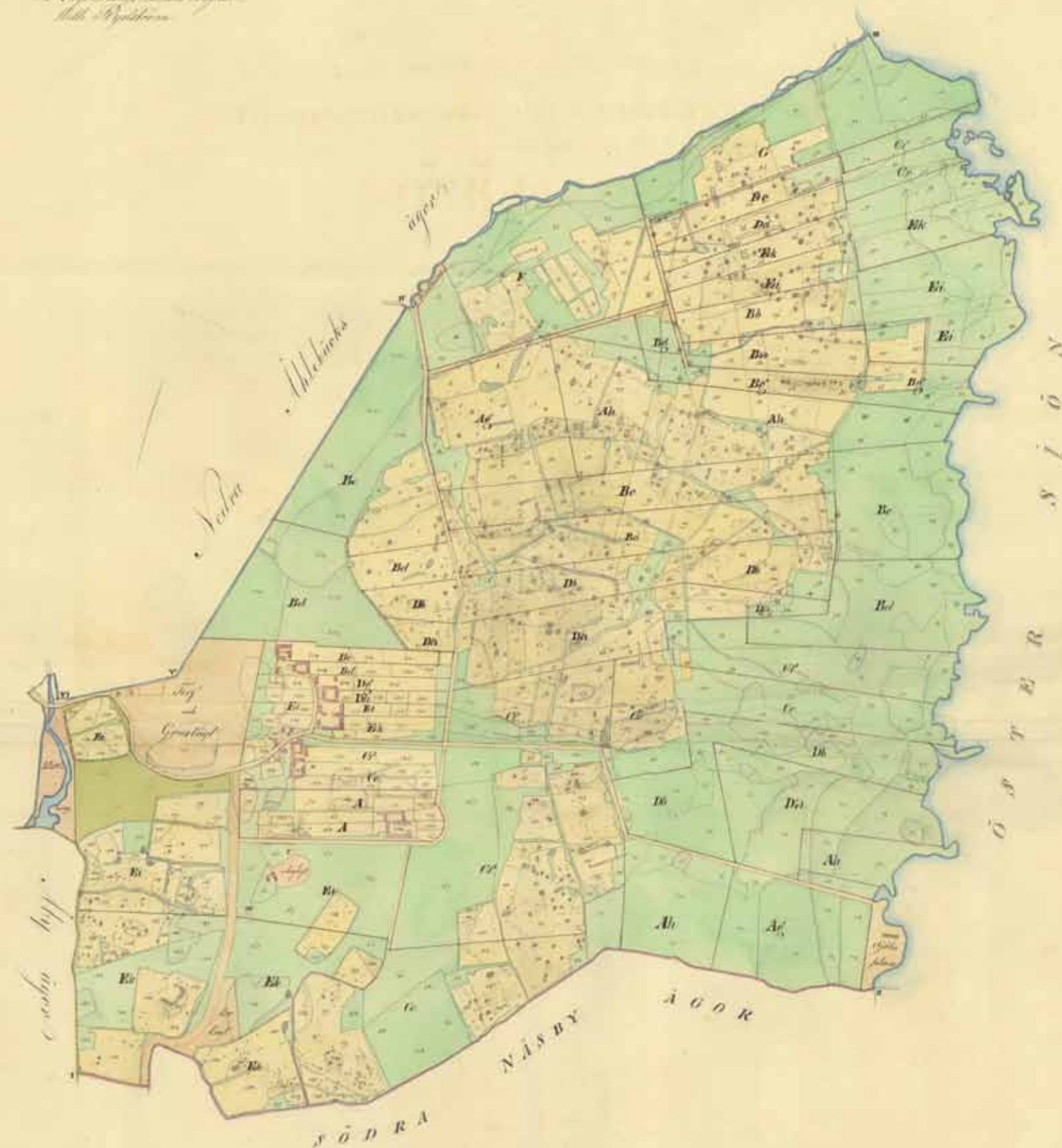


Geometriskt utlagd by.
Illustration: Elvira Laneborg



Kartan visar socknarna och inägojorden (gårderna) inom världsarvsområdet.

*To Appleton & Watson Glasgow
Edinburgh*



張其成

NORRA-NÄSBY

sent. derisum belaguer

Enskifte och laga skifte

Enskifte och laga skifte var två stora jordreformer som berörde de öländska byarna under 1800-talets första hälft. Den stora förvandlingen var att all jord fördelades på byns olika gårdar. Bönderna blev inte längre beroende av varandra utan brukade jorden var för sig. Tanken med skiftet var att alla skulle få del i byns olika markslag. För de flesta byarna innebär olika markslag att varje gård fick en del av åkern och ängen i gårdet, liksom en del av alvarmarkerna och sjömarkerna. De murar som idag avgränsar åkerskiftena inom byarna är ett resultat av enskiftet och laga skiftet. Till skillnad från fastlandet, berördes inte bebyggelsen i de öländska byarna, utan gårdarna fick ligga kvar på samma tomter som tidigare.

Byarna i Sandby socken lät skifta sina marker under 1800-talets första hälft. Ofta skiftades inägorna först och därefter utmarkerna sedan utmarksdelningen vunnit laga kraft år 1819.

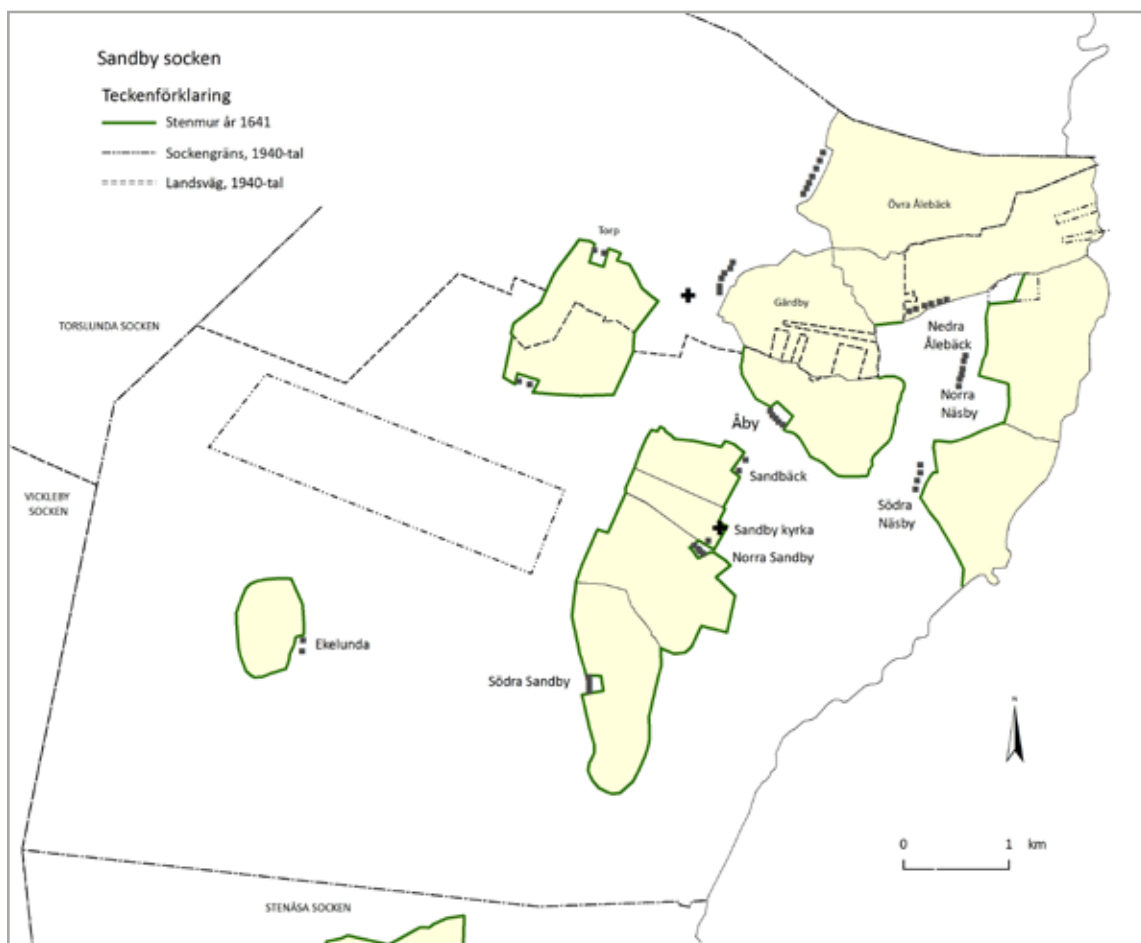
I samband med skiftena gjordes ofta även hemmansklyvningar. Hemmansklyvning innebär att en gård delades upp i en eller flera delar. Varje gård blev en självständig enhet. Hemmansklyvningen var en naturlig följd av att fadern dött och sönerna skulle dela på arvet. År 1494 förbjöds hemmansklyvning då staten befarade att en alltför liten gård inte kunde beskattas fullt ut. Från slutet av 1600-talet upprätthölls inte klyvningsförbudet av statsmakten helt men förbudet fanns kvar fram till slutet av 1800-talet.

Gärdesgränser i Sandby socken

Sandby socken omfattade under medeltiden den nuvarande socknen förutom att två gårdar i Nedra Ålebäck låg i Gårdby socken. Socknen bestod av nio byar med sammanlagt 39 gårdar. I alla byar i Sandby socken fanns gårdar som ägdes av olika frälsefamiljer. Bland frälsefamiljerna fanns de högtättade familjerna Bielke, Sture och Vasa. Tillsammans ägde de 23 stycken gårdar. Men flera gårdar, tolv stycken, var skattegårdar och ägdes av fria bönder. De båda klostren i Östergötland, Skänninge och Vadstena, ägde en gård vardera. Vadstena kloster ägde en gård i Norra Näsby och Skänninge kloster en gård i Nedra Ålebäck. Att kyrkan och klostren ägde så många gårdar berodde på att man fått dem i gåva av rika frälsefamiljer. I utbyte mot gårdarna skulle kyrkans representanter be för att givaren efter döden skulle få en kortare tid i skärselden.

Nedra Ålebäck var redan under medeltiden delat mellan Sandby och Gårdby socknar. I Sandby socken låg tre frälsegårdar och en gård som tillhörde Skänninge kloster medan två skattegårdar låg i Gårdby socken. De två skattegårdarna var anledning till att Gårdby socken fick ett alvarskifte i Sandby socken vid utmarksdelningen. Skiftet tillhör fortfarande Gårdby socken.

Sandbäck hette under medeltiden för Rumpetorp men fick under 1800-talet tillstånd att byta namn.



Bylägen och gärdesmurar i Sandby socken år 1641. Ekelunda ligger i eget gärde med alvarmarker runt om. Skarpa Alby ligger i gemensamt gärdeslag med Torp i Gårdby socken. "Sandby-byarna" ligger alla i gemensamt gärdeslag. Åby, Nedra Ålebäck samt Norra och Södra Sandby ligger i gemensamt gärdeslag till angränsande byar i Gårdby socken.

Antalet gårdar fördelade på jordnatur under 1540-talet

By	Skattegård	Världsligt frälse	Andligt frälse		
			Kyrka	Skänninge kloster	Vadstena kloster
Ekelunda	2	1	-	-	-
Skarpa Alby	-	4	-	-	-
Åby	2	2	-	-	-
Nedra Ålebäck	-	3	-	1	-
Norra Näsby	2	2	-	-	1
Södra Näsby	4	2	-	-	-
Sandbäck	-	2	-	-	-
Norra Sandby	-	4	-	-	-
Södra Sandby	2	3	1	-	-
Totalt	12	23	1	1	1

Källa: Det medeltida Sverige, 4:3

Som underlag för undersökningen har de kartor som lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättade år 1641 för södra motet använts. Detta storskaliga kartverk är det äldsta kända över byarna på södra Öland. Kungliga lantmäteristyrelsen hade inrättats tretton år tidigare av Gustav II Adolf och det låg i den svenska stormaktens intresse att skaffa sig mer kunskap om riket. Förmodligen har byarna kartlagts i detta syfte. Varje by har karterats för sig med en tillhörande beskrivning som anger de enskilda gårdarnas jordnatur, storlek, antal tunnor utsäde, hur mycket hö ängen gav med mera. Lantmätaren har även ritat in vilka gränser som utgjordes av stenmurar vilket ger oss kunskap om vilka byar som låg i gärdeslag. Dessa stenmurar redovisas på sockenkartan med grön linje. För flera byar finns horvor och hag i utmarkerna men dessa har inte tagits med i denna rapport. Socken-gränsen och landsvägarnas sträckning bygger på 1940-talets ekonomiska karta.

Man kan anta att de gärdesgränser som fanns under 1640-talet har stor samstämmighet med de senmedeltida gränserna. Geometrin i kartorna är överlag relativt god, särskilt i närheten av bebyggelsen och åkrarna. Kartorna har rektifierats med ortofotokartan i färg från år 2011 som underlag. Även enskifteskartor och laga skifteskartor från 1800-talets första hälft samt den ekonomiska kartan från 1940-talet har använts som jämförelse med 1600-talskartorna.

Horva

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades för odling.

Hag

Litet stenmursinhägnat område i utmarken som brukades som äng eller för bete.

Vid fältinventeringen har gränserna delats in i två kategorier:

- befintlig stenmur i gärdesgräns
- annan fysisk markering, det vill säga gränsen går att uppfatta men utgörs av stensträng, väg, dike, et cetera.

Resultaten från fältarbetet har sedan digitaliserats och redovisas i kartorna över gärdeslagen. Byarna har markerats med en symbol för varje gård som anges på 1600-talets karta. Sträckorna utmed bytomterna har genomgående utmärkts som annan fysisk markering. Ofta består dessa gränser av sentida murar, staket eller häckar.

Teckenförklaring till kartorna

+	Kyrka
■	Gård
	Gärde
	Befintlig stenmur i gärdesgräns
•••••	Annan fysisk markering
=====	Landsväg, 1940-tal
- - - - -	Sockengräns, 1940-tal

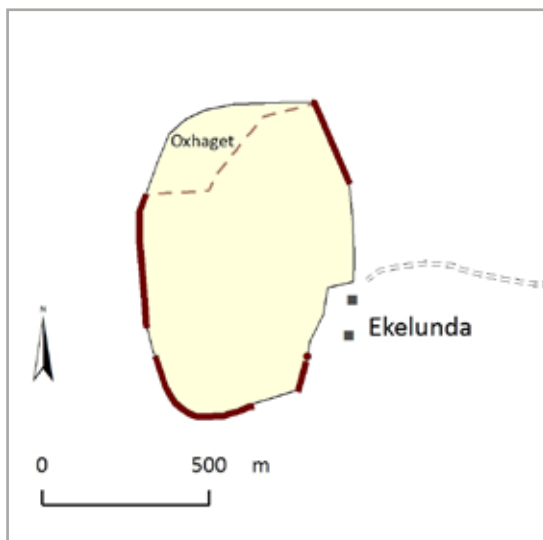
Teckenförklaringen gäller för samtliga kartbilder på kommande sidor.

Gärdenas yta, omkrets och murar

Ekelunda

Ekelunda omgavs helt av Stora alvaret och låg i ett eget gärde. Gärdets yta var 48 hektar och längden stenmur runt gärdet var 2 640 meter. Idag återstår 1 177 meter vilket är 45 % av den tidigare gärdesgränsen.

Längs de västra och östra sidorna har man tagit bort murarna, förmodligen i samband med att man tagit upp horvor. I den norra delen av Ekelundas gärde låg Oxhaget, en våtmark som tidigare var inhägnad för bete. Den norra gärdesmuren finns inte kvar, däremot Oxhagets södra gräns som idag är gräns mot alvaret.



Ekelundas gärde



Ekelunda. Från gärdet mot byn.



Ekelunda. Gärdesmuren längs den södra gränsen mot Stora alvaret.



Ekelunda. Den bördiga jorden står i tydlig kontrast till det skarpa alvaret. Gärdets västra gräns.



Skarpa Alby. Gärdesmuren i nordost mot Gårdby kyrka.



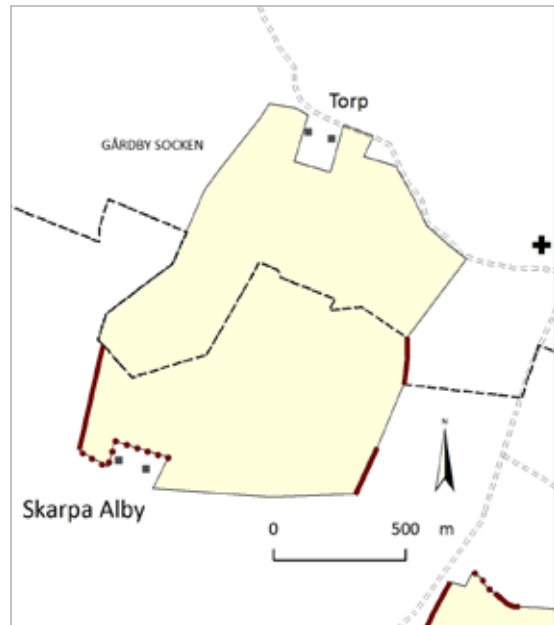
Skarpa Alby. Gärdesmuren längs den västra sidan. Gärdet till höger i bild.

Skarpa Alby

Skarpa Alby ligger i den norra delen av Sandby socken och låg i gemensamt gärdeslag med Torp i Gårdby socken.

Gärdet var 69 hektar stort och gärdesmuren runt Skarpa Albys gärde var 2 378 meter lång. Idag återstår 799 meter av muren vilket är 33 % av den ursprungliga längden.

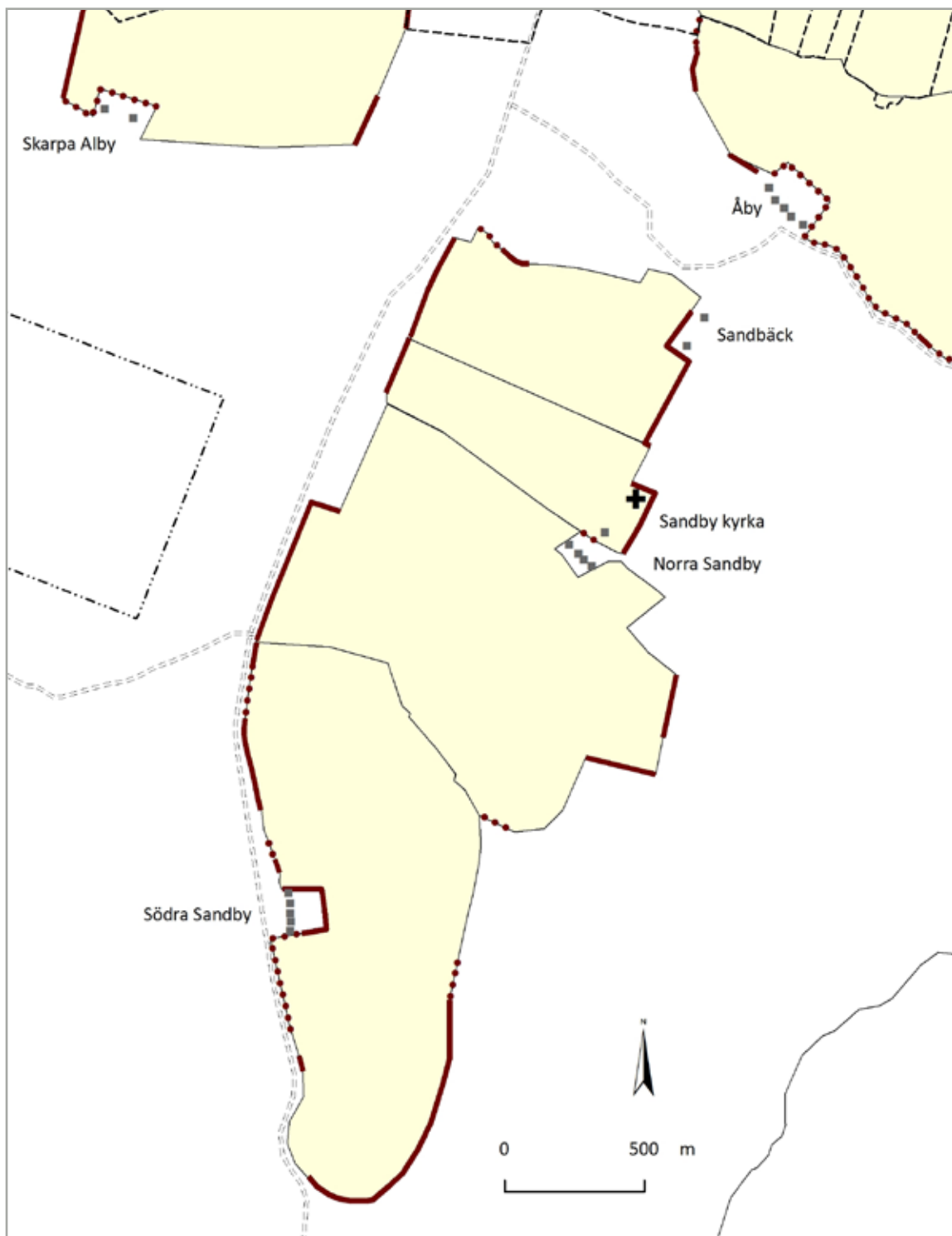
Längs gärdesgränsen i söder är muren borta i sin helhet. Även i delar av den västra och östra sidan av gärdet är murarna borta. Anledningen till att murarna är borttagna är troligtvis att man tagit upp horvor i direkt anslutning till gärdet.



Skarpa Alby låg i gemensamt gärdeslag med Torp i Gårdby socken.



Skarpa Alby. Från gärdet söderut mot byn.



Sandbäck, Sandby kyrka, Norra och Södra Sandby låg i gemensamt gårdeslag.

Sandbäck, Sandby kyrka samt Norra och Södra Sandby

I gemensamt gärdeslag, mellan landsvägen och sjömarkerna, låg de fyra byarna Sandbäck, Sandby kyrka samt Norra Sandby och Södra Sandby.

Störst gärde hade Norra Sandby med 121 hektar, Södra Sandbys gärde var på 115 hektar medan Sandbäck och Sandby kyrka hade 45 respektive 31 hektar.

Gärdesmuren som gick längs byarnas gården var 10 283 meter lång. Idag återstår 4 636 meter vilket är närmare hälften, 45 %, av den gamla gärdesmuren. Längst mursträckning finns kvar i Södra Sandbys sydöstra del vilken gränsar till sjömarker som inte odlats upp. Men längre sträckningar finns också kvar utmed landsvägen i de övriga byarna. Även längs gränsen i öster finns mursträckningar kvar.



Sandby kyrka. Gärdesmur i den västra kanten av Norra Sandbys gärde. Trädriddan står utanför gärdet.



Sandbäck. Gärdesmur längs den västra sidan. Gärdet till vänster i bild.



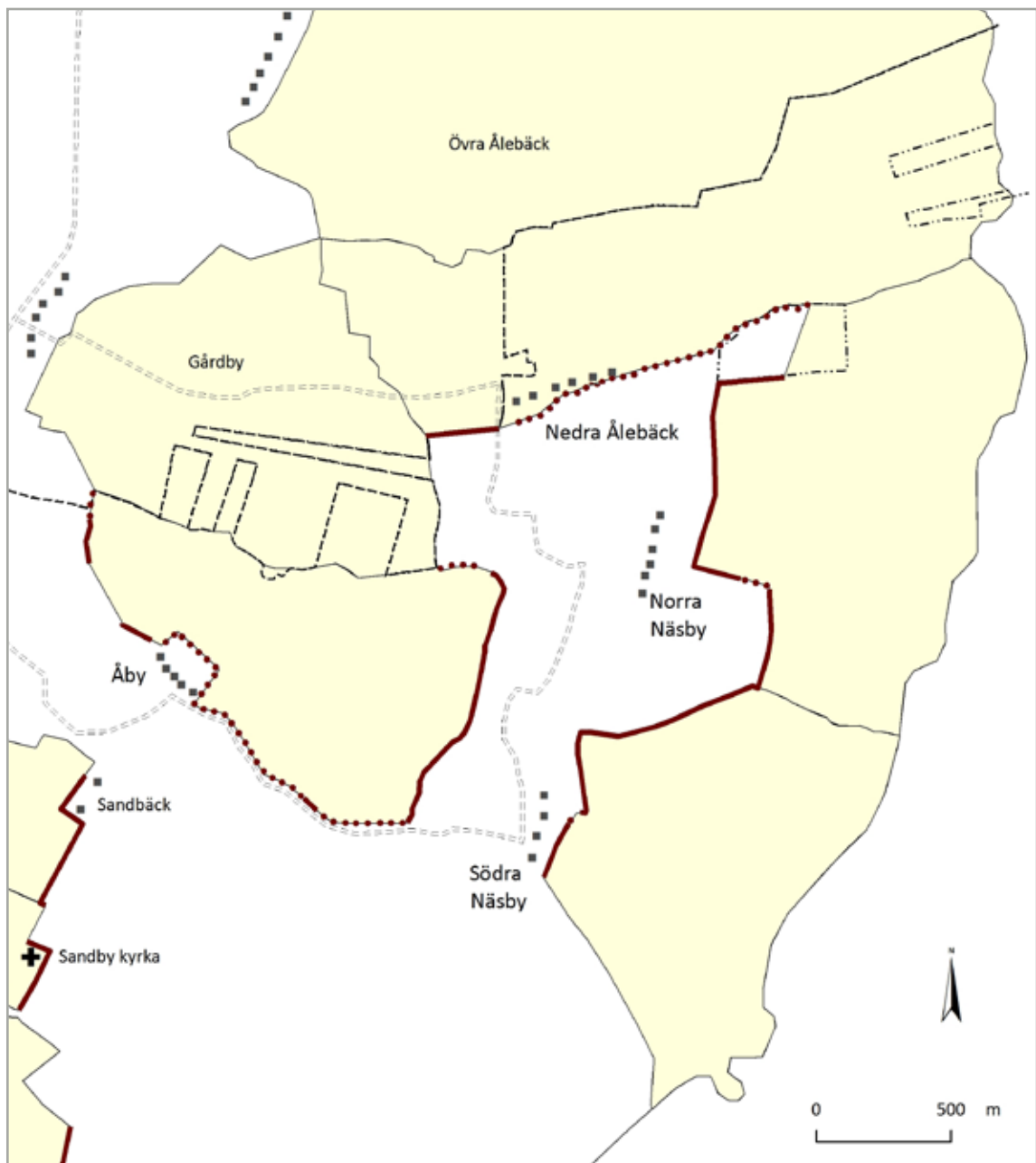
Norra Sandby. I öster gränsar gärdet mot sjömarkerna. Gärdet till höger i bild.



Norra Sandby. Murar med snedställda flisor är inte vanligt men förekommer på en del ställen på Öland. Muren ligger strax utanför gärdet.



Södra Sandby. Muren mellan gärdet och sjömarkerna svänger mjukt. Gärdet till höger i bild.



Gården till Åby, Nedra Ålebäck samt Norra och Södra Näsby.

Åby, Nedra Ålebäck, Norra och Södra Näsby

I socknens nordöstra del ligger byarna Åby, Nedra Ålebäck samt Norra och Södra Näsby. De fyra byarna låg i ett gemensamt gärde som fortsatte in i Gårdby socken där byarna Övra Ålebäck och Gårdby ingick. Det gemensamma gärdet fortsatte även in i Norra Möckleby socken med Bläsinges gärde.

Norra Näsbys gärde var 136 hektar och Södra Näsbys gärde 115 hektar. Nedra Ålebäck hade ett gärde som var 132 hektar medan Åbys gärde var 101 hektar stort. Sedan medeltiden har två gårdar i Nedra Ålebäck tillhört Gårdby socken. Jorden till dessa gårdar ingår i de 132 hektaren.

Gärdesmuren som gick längs byarnas gården var sammanlagt 8 536 meter lång. Idag återstår 4 345 meter vilket är drygt hälften, 51 %, av den gamla gärdesmuren. Längs Åbys östra gärdeskant finns drygt 1 000 meter kvar. Även längs Norra och Södra Näsbys västra gärdesgräns återstår långa sträckor, närmare 3 000 meter, av gärdesmuren. Kortast mursträckning, 272 meter, hade Nedra Ålebäck eftersom Åbybäcken utgjorde gräns i söder mot sjömarkerna.



Längs bygatorna är murarna ofta låga och har förmodligen lagts om många gånger. Bytomten till Åby ligger bakom stenmuren till vänster i bild.



Åby. Gärdesmur i väster. Gärdet till höger i bild.



Nedra Ålebäck. Åbybäcken rinner i södra gränsen av Nedra Ålebäcks gärde. Gärdet till höger i bild.



Nedra Ålebäck. Gärdesmur i den sydvästra delen av gårdet. Gården till höger i bild.



Södra Näsby. Under skiftesperioden försvann den gamla gärdesmuren. Idag kan man uppfatta var muren gick genom en svag förhöjning i marken.

Sammanställning av gårdernas yta, omkrets och stenmurar

<i>Byar i gårdeslag</i>	<i>Gårdets yta hektar</i>	<i>Gårdets omkrets meter</i>	<i>Återstående murlängder</i>	
			<i>meter</i>	<i>procent</i>
Ekelunda	48	2 640	1 177	45
Skarpa Alby	69	2 378	779	33
Åby	101	8 536*)	4 345	51
Nedra Ålebäck	132	-	-	-
Norra Näsby	136	-	-	-
Södra Näsby	115	-	-	-
Sandbäck	45	10 283	4 636	45
Sandby kyrka	31	-	-	-
Norra Sandby	121	-	-	-
Södra Sandby	115	-	-	-
Totalt	913	23 837	10 937	46

*) Antalet meter avser gårdesmurens sträckning i Sandby socken. Kustlinjen har räknats bort för byarna Nedra Ålebäck samt Norra och Södra Näsby.



Södra Näsby. Gårdesmuren i den västra delen av gårdet. Gårdesmuren till vänster i bild.





Bete på Stora alvaret

Stora alvaret

Ordet ”alv” är namnet på jordlagret närmast under matjorden, och troligen är det detta ord som det öländska alvar syftar på. Det äldsta skriftliga be-lägget vi känner till för alvar finns från år 1550. Då anges att Ebba Eriksdotter Vasas gård i Skarpa Alby, Sandby socken, har ”*alvarjord, ond sädes-jord, hög jord och jämn*”.

Stora alvaret som egennamn förekommer för första gången, vad som hittills är känt, i de 1600-talskartor som använts i detta projekt. Lant-mätaren har bland annat skrivit på kartan över Ekelunda: ”*På dhenne sijdan tager Stora Allwaret wed*”.

Herdekulturen

De öländska alvaren har framförallt använts till bete. Här strövade hästar och ungdjur mer eller mindre fritt medan byarnas fårhjordar vallades av en herde. Det var vanligt att bylaget fungerade som vallag, det innebar att byn lejde en person som skulle vakta fåren. Herdarna kunde vara både män eller kvinnor. Bymännen fick betala efter det antal djur som herden ansvarade för. Ute på alvaren byggdes kojor som herden använde som skydd mot väder och vind under dagtid. Dessa vaktarkojor användes fram till sekelskiftet 1900, några troligen ända in på 1900-talet. På Stora alvaret finns ett stort antal rester efter vaktarkojor vilka är de enda kvarvarande lämningarna efter den herdekultur som funnits på Öland.



Flera stenmurar på Stora alvaret är låga och används inte längre som hägn. Ekelunda alvar.

Sammanställning av gårdar och skiften inom utredningsområdet

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat /samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Ekelunda	3	1836	skiftat	5
Dröstorps	0	-	samfällt	0
Skarpa Alby	4	1832	skiftat	5
Nedra Ålebäck	4	1854	skiftat	12
Norra Näsby	5	1824	samfällt	10
Södra Näsby	6	1839	samfällt	8
Åby	4	1824	skiftat/samfällt	4
Totalt	26	-	-	44

Sammanställning av gårdar och skiften utanför utredningsområdet

By	Antal gårdar 1500-talet	År för skifte	Skiftat /samfällt	Antal gårdar vid skiftet
Sandbäck	2	1844	skiftat	3
Sanby kyrka	1	1823	-	1
Norra Sandby	4	1835	skiftat	6
Södra Sandby	6	1823	skiftat	7
Totalt	13	-	-	17

Statlig ersättning för alvarbete

Under de senare decennierna av 1900-talet nyttjades alvaren i allt mindre utsträckning för bete. Alvarens magra marker fick stå tillbaka för de mer bördiga sjömarkerna. Under 1980-talet hade Naturvårdsverket planer på att göra delar av Stora alvaret till en nationalpark. Planerna genomfördes aldrig men medförde att statlig ersättning inte betalades till lantbrukare som lät sina djur beta på Stora alvaret. Inte förrän år 1994 fick lantbrukare med djur på Stora alvaret statlig ersättning i form av den så kallade landskapsvårdsersättningen.

I och med Sveriges medlemskap i EU år 1995 blev all öppen och väl betad mark berättigad till ersättning och en särskild miljöersättning för alvarmarker infördes. När gårdsstödet infördes år 2005 ingick alvarmarkerna i detta stöd. År 2008

ändrades definitionen av vilka betesmarker som är berättigade till ersättning och alvarmarkerna upphörde att ingå i gårdsstödet.

Länsstyrelsen i Kalmar fastställde år 2007 en ny modell för miljöersättningar för alvarmarker på Öland. Enligt modellen ska grundvillkoren för miljöersättning för betesmark vara uppfyllda. Det innebär att markerna ska betas årligen, röjas vid behov, inte gödslas eller bevattnas et cetera.

Under 1990-talet bedrev Länsstyrelsen i Kalmar ett projekt med stöd av EUs fond LIFE-Nature. Projektet innebar att lantbrukare fick röjnings- och stängslingsarbeten utförda. Bland annat ingick alvarmarkerna som tillhör Dröstorps, Nedra Ålebäck, Åby och Skarpa Alby i Life-projektet.



Kartan visar byarnas skiftet på Stora alvaret. Vid Sveriges inträde i EU var 60 % av Stora alvaret betat. Sedan miljöersättningarna infördes har betet ökat till drygt 90 %.



Betesdjuren är en förutsättning för att Stora alvaret ska vara ett öppet landskap.

Alvarbete i Sandby socken

Drörestorp-Nedra Ålebäck-Åby-Skarpa Alby

Kartan över nyhemmanet Drörestorp från år 1777 redovisar två gårdar, vid legalisering av sämjedelning år 1970 fanns fyra lotter. Idag finns bara ruiner kvar av den tidigare bebyggelsen. Den oskiftade utmarken är samfällad sedan år 1819. Nedra Ålebäck lät laga skifta sin alvardel år 1854 och skiftet delades då i 12 långsmala skiften. Både den del som tillhörde Sandby socken och den del som tillhörde Gårdby socken berördes. Under mitten av 1800-talet lät Skarpa Alby genom laga skifte och hemmansklyvning dela sitt alvarområde i 6 skiften.

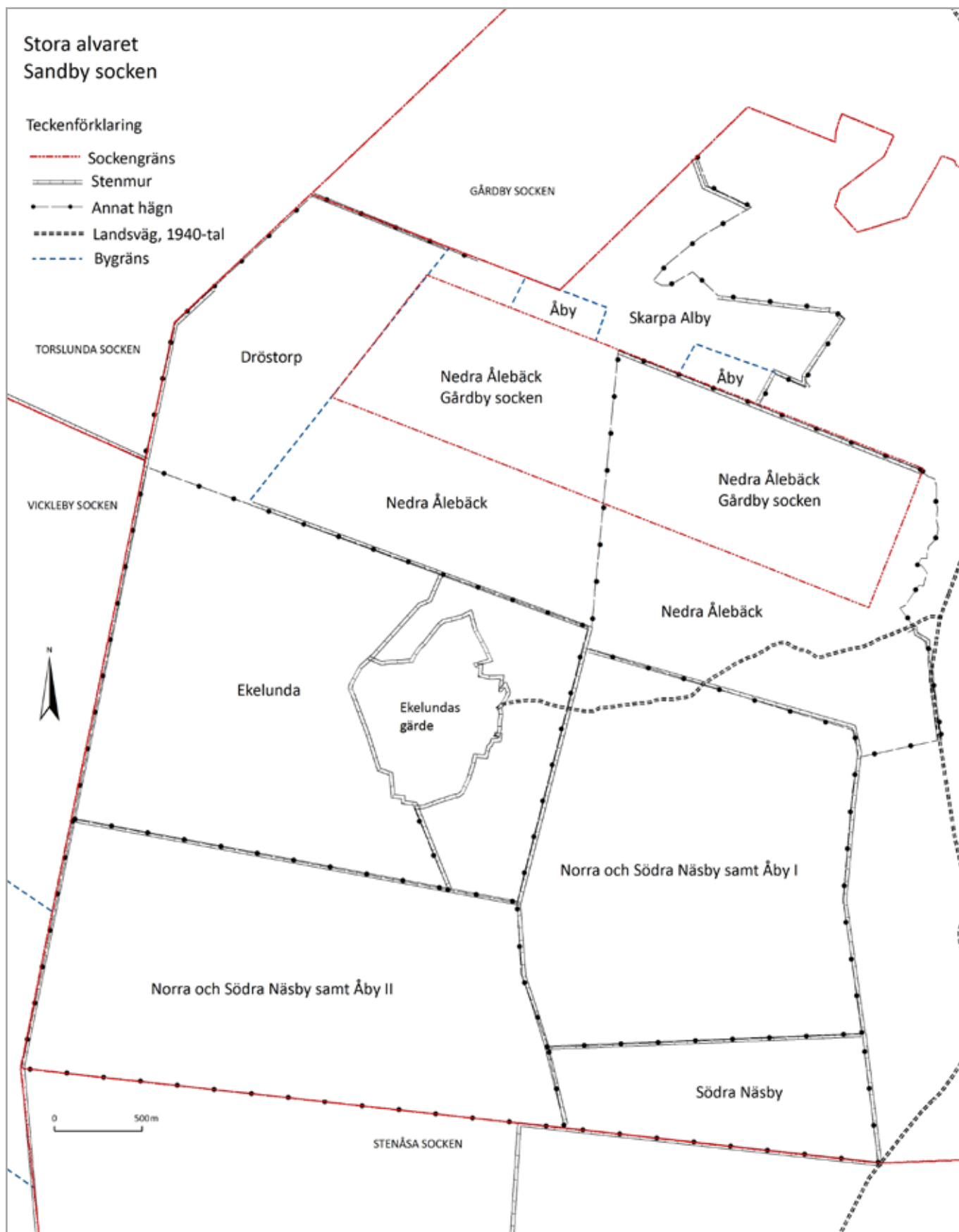
Inom det betade området ingår Drörestorps utmark och delar av inägojorden, Nedra Ålebäcks västra utmarksdel samt Skarpa Albys utmarker. Två små skiften som hör till Åby finns även inom området. Den del av området som ligger i Gårdby socken behandlas inte här. Hela skiftet är sedan år 1998 naturreservat.

Hägnen runt skiftet består av el-tråd, längs vissa sträckor finns även av stenmurar. Man ser över stängslen inför varje betessäsong. Flera källor håller vatten året runt. Totalt finns det 16 markägare inom skiftet som betas av cirka 75 nötdjur. Djurens sammansättning är blandad; mjölkkor, kvigor, stutar och köttdjur i olika åldrar. Djur under året släpps inte ut på alvaret. Fem markägare som även är djurhållare söker miljöersättning. Man har en förening som har upprättat en fördelningsmall där 40 % av miljöersättningen går till röjning, 20 % till föreningen och 40 % till djurhållarna. Föreningen fördelar sedan de 20 % som man erhållit till övriga markägare.

Stora alvaret Sandby socken

Teckenförklaring

- Sockengräns
- == Stenmur
- Annat hägn
- Landsväg, 1940-tal
- - - - - Bygräns



Nedra Ålebäck

Skiftet består av Nedra Ålebäcks delar i både Sandby och Gårdby socknar. Hägnen består av el-tråd, i de norra och södra gränserna finns stenmurar. Även längs en kortare sträcka utmed landsvägen finns stenmur.

Området betas av cirka 120 tackor med lamm. Flera naturliga källor samt en bäck som rinner genom området, ger vatten till djuren. Det finns sex markägare till skiftet. Djurhållaren arrenderar marken och söker miljöersättning. Enligt arrendeavtalet går 60 % av miljöersättningen till markägarna. Av dessa 60 % går 40 % till röjning och 20 % fördelas mellan markägarna.

Ekelunda

Vid laga skifte år 1835 lät de fem gårdarna i Ekelunda skifta både inägorna och alvarmarkerna. Idag är alvarområdet delat i tre delar. Den västra delen som gränsar mot Vickleby socken i väster och mot Norra och Södra Näsby samt Åby i söder, utgörs av stenmur som kompletterats med el-tråd. Gränsen i norr mot Dröstorps och Nedra Ålebäck, en sträcka på cirka 2 km, består av el-tråd. Längs två tredjedelar av gränsen finns stenmur. I öster utgörs hägnet av stenmur förutom en kortare sträcka om 500 meter som har kompletterats med el-tråd.

Antalet djur som betar varierar men sammanlagt betas områdena av cirka 40 dikor med kalv. Hägnen ses över varje vår och sedan några gånger till under betessäsongen. Det finns två äldre grävda källor som alltid håller vatten men det finns även flera vattenhål. Djurhållaren som också är markägare bor i Ekelunda och söker ensam miljöersättning. Ett litet

område om 13 hektar arrenderas av en annan markägare. Området ingår i ett större avtal med flera betesmarker och åkrar.

Norra och Södra Näsby-Åby I

Den del av alvaret som Norra och Södra Näsby, Nedra Ålebäck samt Åby fick tillsammans vid utmarksdelningen delades vid enskifte år 1824. Ett skifte om 734 hektar blev och är fortfarande samfällt till sju gårdar i Norra Näsby, 1 gård i Södra Näsby och en gård i Åby.

Stenmurar förstärkta med el-tråd går runt hela skiftet. Djurhållaren ser över stängslen inför varje betessäsong. Marken är samfälld till nio gårdar i de tre byarna. Skiftet betas av cirka 60 dräktiga kvigor av mjölkras. Flera källor som håller vatten gör att man inte behöver köra vatten till djuren. Djurhållaren arrenderar marken och betalar 52 % av miljöersättningen till markägarna som fördelar ersättningen sinsemellan efter mantal.

Norra och Södra Näsby-Åby II

Historik se Norra och Södra Näsby-Åby I, ovan.

Runt hel skiftet finns stenmurar som förstärkts med el-tråd. Skiftet betas av cirka 30 nötdjur; mjölkor, amkor, stutar och kvigor. Nio markägare söker miljöersättning för sin andel av marken. Åtta av markägarna är djurhållare. En markägare söker ersättning men betalar en djurhållare som släpper några extra djur. Några djurhållare hyr även in djur för att beta. Stängselöversyn sker efter ett rullande schema bland markägarna.

Södra Näsby

I den sydöstra delen, i gräns mot Stenåsa socken, ligger ett skifte till Södra Näsby. Marken tilldelades åtta gårdar i Södra Näsby vid enskifte år 1824. Idag är marken samfälld till sex delägare i byn.

Skiftet är hägnat med stenmur och el-tråd. En av markägarna, som även söker miljöersättning, går över stängslen varje vår. En djurhållare, som inte är markägare eller söker miljöersättning, släpper cirka 20 kvigor av mjölkkras varje betessäsong. Alvarskiftet ingår i ett större avtal.



Ur en källa pumpas vatten upp för att fylla badkaret så att djuren kan dricka när alvaret torkat upp. Ekelunda

Sammanställning av betad areal, antal markägare, djurhållare och djur

By	Areal i hektar	Markägare	Djurhållare	Antal djur	
				nöt	får
Ekelunda	413	2	1	40	-
Skarpa Alby	522	16	5	75	-
Dröstorps	-	-	-	-	-
Nedra Ålebäck	-	-	-	-	-
Åby	-	-	-	-	-
Nedra Ålebäck	206	6	1	-	120
Norra och Södra Näsby, Åby I	275	9	1	60	-
Norra och Södra Näsby, Åby II	371	9	8	30	-
Södra Näsby	105	6	6	20	-
Totalt	1 892	-	-	225	120

Det totala antalet markägare och djurhållare har utelämnats då en person kan äga mark eller vara djurhållare i flera byar.

Kartor

Fastighetskartan, 2011

Ekonomisk karta, 1940-tal

Ortofotokarta i färg över Öland, 2011

Lantmäteristyrelsens arkiv

Avmätningar 1641, Ambjörn Larsson Ruuth

Utmärksdelningskarta 1819, 08-PUÖ-28

Enskiftes- och laga skifteskartor för respektive by

Litteratur

Axelsson, Roger / Janzon, Kaj / Rahmqvist, Sigurd. *Öland. Det medeltida Sverige 4:3*. Stockholm 1996

Ekstam, Urban / Forshed, Nils. *Svenska alvarmarker; historia och ekologi*. Naturvårdsverket. Stockholm 2002

Fallgren, Jan-Henrik. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala universitet. Uppsala 2006

Göransson, Sölve. *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala 1971

Göransson, Sölve. *Bebyggelseförflyttningar och namnkronologi på Öland*. NORNA-rapporter 26. Uppsala 1984

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Modell för miljöersättning från år 2007 för Alvarmarker på Öland*.

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län 2001

Magnusson, Ann-Charlotte. *Öländska stenmurar och något om rösen – Olika perspektiv på öländska stenmurar*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län 2002

Nordmark, Marie-Louise. *Ölands jordbruk i äldsta tid. I Öland I-III*. Lund 1949

Sandby och Gårdby : två socknar på Öland. Utgiven av Sandby-Gårdby hembygdsförening. Färjestaden 2009



Södra Ölands odlingslandskap är ett kulturarv och ett levande kulturlandskap som i många generationer utgjort grunden i ölänningarnas livsföring. För att fördjupa kunskapen om det öländska odlingslandskapet har Länsstyrelsen i Kalmar genomfört en inventering.

Murarna på Öland ser ungefär likadana ut men har olika ålder. De äldsta murarna är närmare 800 år gamla och går runt byarnas gamla åker- och ängsområden. En inventering har gjorts över hur många av dessa gamla stenmurar som fortfarande finns kvar.

Stora alvaret har varit betat i många generationer men inte förrän vid sekelskiftet 1900 började man hägna in byarnas alvarmarker. Det har därför varit av intresse att utreda hur lantbrukarna organiserar betet på Stora alvaret idag.



Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar